

Кремена Маркова

**РОБИ И РОБСТВО
В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ
(IX–XV ВЕК)**

София, 2025

РЕЦЕНЗЕНТИ:

проф. д-р Пламен Христов Павлов (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
доц. д-р Иван Костадинов Лазаров (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)

© Издателство „Изток-Запад“, 2025

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Кремена Маркова, автор, 2025

ISBN 978-619-01-1642-4

Кремена Маркова

**РОБИ И РОБСТВО
В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ
(IX–XV ВЕК)**

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	7
 Глава I	
Извори, историографски преглед и терминология на робството	15
§1. Извори.....	15
§2. Историографски преглед.....	25
<i>Българска историография</i>	26
<i>Чуждестранна историография</i>	43
§3. Терминология на робството	63
<i>Термини във византийски източници</i>	63
<i>Термини в старобългарски източници</i>	68
 Глава II	
Правно-канонична рамка на робството	75
§1. Държавата и робството	75
§2. Църквата и робството.....	90
<i>Християнската концепция за робството в Източната Римска империя (Византия) и перцепцията ѝ в България</i>	90
<i>Християнска концепция и канонично право</i>	104
 Глава III	
Образи на робството в средновековна България (IX–XV век)	119
§1. Робството като политика на държавата – <i>„Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ и „Законъ соудный людьмъ“</i>	123
<i>Закон за съдене на хората (ЗСЛ)</i>	135

§2. Житейски варианти на безправие.....	152
§3. Относно социалния произход на двама предстоятели на епископски катедри в българските земи през IX–XII век	165
§4. Българската държава и международната търговия с роби	179
§5. Промяна на парадигмата	193
§6. Българи в нотариалните документи на италианските градове републики (кр. XIII–XV в.)	198
Заключение	209
Библиография.....	215
Извори.....	215
Използвана литература	221
Списък на използваните съкращения.....	238

УВОД

Понятието „робство“ винаги е носител на негативи. Съвременният човек обикновено го асоциира с древното робство – египетското, гръко-римското, и в по-ново време – американското. Робството като институция официално не съществува в модерното общество, включително и у нас, в България. Едно от разпорежданията на Търновската конституция (16 април 1879 г.), което е автентично българско дело, тъй като не присъства в нито един от проектите, изготвени от чуждестранните експерти, е това на чл. 61¹. Дословният текст гласи: „Никой в българското Княжество не може ни да купува, нито да продава човечески същества. Всекой роб, от какъвто пол, вера и народност да бъде, свободен става, щом стъпи на българска територия.“ От гледна точка на модерните разбирания за свободата и правата на човека робството е неприемливо, политически отречено на конституционно ниво и инкриминирано. Робството е уредено и в първия български Наказателен кодекс в чл. 291 и към 1896 г. е преодолян социален проблем². За сравнение към 1879 г. робството съществува все още в Куба (до 1886 г.) и в Бразилия (до 1888 г.), а в САЩ 13-ата поправка на Конституцията от 1865 г., с която се отменя робството, се ратифицира в продължение на десетилетия от всички щати. Куриозен е фактът, че щатът Мисисипи ратифицира 13-ата поправката през 1995 г., като този акт получава юридическа стойност едва през февруари 2013 г., когато решението за ратификация на щатското законодателно събрание е внесено във Федералния архив!³

Робската тематика е актуална, но и чувствителна по отношение на исторически стеклите се обстоятелства и последвалата петвековната чужда власт над българския народ и земи. Отнесена към периода на османското владение

¹ **Велчев, Б.** Робството и българското наказателно право. София: Сиела, 2016, с. 15.

² Пак там, с. 16–17.

³ **Атанасов, П.** Трансатлантическата търговия с роби и аболиционизмът през втората половина на XVIII – началото на XIX век. Дисертационен труд, 2016, с. 2.

чество, тя е експлоатирана и интерпретирана многократно⁴ в сравнение с времето на средновековното съществуване на България.

Основният фокус на изследването е насочен върху робите и робството в средновековна България през IX–XV век. Няколко са причините, които са в основата на проявения интерес към това много слабо изследвано поле от българската средновековна история. На първо място, то е позиционирано встрани от научните дирения на изследователите, което предполага и липса на цялостно проучване по проблематиката в нашата историческа наука.

В чуждестранната историография безспорно съществува традиция, свързана с изучаването на проблемите на робството и различните му проявления през различните исторически периоди и в отделните части на света. Европейските изследователи, а по-късно и американските, съсредоточават фокуса си върху древните робовладелски общества – Древен изток, Елада, Рим. Зад тази проява на внимание към робството в тези общества стоят причини, различаващи се от чистия исторически интерес. За европейците често робовладелци са били само другите и институцията на робството се локализира в далечни епохи и отдалечени географски райони. Едва в последните десетилетия нараства интересът към различните форми на робството в средновековна Западна Европа и Средиземноморието, източните части на

⁴ **Тодорова, О.** Прислужници и конкубини: робините – една неизследвана социална категория от епохата на османското владичество (XV – XVII в.). – Историческо бъдеще, 2002, кн. 1–2, с. 230–269; **Тодорова, О.** Роби-пленници по време на войната между Османската империя и Свещената лига от края на XVII век: християно-мюсюлмански паралели. – В: Личност, народ, история. Националноосвободителните борби през периода XV – XIX в. Институт „Балаши“, Унгарски културен институт, София, Исторически музей-Чипровци, Гера-Арт, 2014, с. 150–167; **Тодорова, О.** Робската институция в България през периода на нейния залез. – Историческо бъдеще, 2008–2009, кн. 1, с. 85–141; **Тодорова, О.** Нищо друго освен правото на покровителство: Робската интеграция в Османската империя в светлината на отношенията между господари и роби (по материали от Централните Балкани, средата на XVI – началото на XVIII век). – Исторически преглед, 2016, кн. 3–4, с. 22–88; **Тодорова, О.** Жертви, беглеци, престъпници: неинтегрираните роби в Румелия (XVI – средата на XVIII в.). – Исторически преглед, 2017, кн. 3–4, с. 86–129; **Тодорова, О.** Недоразказаната история на робството: Към предпоставките за една публична „война на термините“. – Исторически преглед, 2019, кн. 1, с. 5–55; **Тодорова, О.** Трафикът на роби между украинските и българските земи през османската епоха. – В: Україна и Болгарія в історії Європи. Збірник наукових праць. Київ–Софія: Інститут по історії на Україна, НАН на Україна; Інститут за історически изследвания, БАН; Комісія на історичите на Україна и България; Научно дружество за історія на дипломатіята и міжнародні відносини, 2019, с. 70–80; **Тодорова, О.** Робовладелците в османска София: социален профил и собственически стратегии (средата на XVI – средата на XVIII в.). – Исторически преглед, 2020, кн. 2, с. 5–46; **Тодорова, О.** Домашно робство и робовладение в османска Румелия. София: ИК „Гутенберг“, 2021.

континента, земите между Урал и р. Елба, Балтийско море и Кавказ, както и към земите на Източната Римска империя⁵.

Робството като институция винаги е свързано със стопанската история, социалните отношения и дори с битието на отделния човек. Изследвания, които да изучават робството в контекста на християнската религия и мястото му в християнския мироглед, липсват категорично в българската историография. Робството е продукт на човешката цивилизация и като такъв има своите антропологични измерения, които могат да се отнесат и към средновековното българско общество.

Проблемът с робството е широкообхватен и все така актуален дори и днес, когато са налице проблемни тенденции в българското общество, чието проявление би могло да доближи отделна личност или цели групи от обществото до състояние, клонящо към робска зависимост. Икономическата ситуация у нас е усложнена и много хора живеят в трудни условия, а техният брой се увеличава. Бедността е в състояние да сложи кръст на човешкото достойнство, а самият човек да бъде изправен пред физическото си оцеляване, което може да ускори процеса на загуба на социални характеристики и дехуманизация. Оттук до превръщането на човека във вещь (роб) има малка крачка.

Спадът на критериите във всички степени на образованието и нивото на образованост на една немалка част от хората също е притеснително и опасно. Неграмотността води до социална непригодност и десоциализация⁶. Това, както и моралният упадък, който не е чужд на съвременното ни общество, допълнително засилва заплахата от попадане в различни зависимости – икономическа, социална, политическа, дори физическа.

Това са тенденции, които на настоящия етап проявяват устойчивост и макар и бавно, водят след себе си до формирането и до маргинализацията на отделни групи от хора, в които не е невъзможно да възникнат практики (или вече съществуват такива), близки до робството. Примери от нашето съвремие са купуването на гласове, трафикът на хора с различни цели: проституция, трансплантация на органи и др., продажбите на деца, детската раждаемост, информационната и медийна манипулация. Списъкът би могъл да бъде продължен. Всичките тези явления, които ни се показват и съобщават в информационното пространство, само биват регистрирани, но без на политическо ниво да се търсят причините, на които са следствие. Проявленията на „модерното робство“ са колкото сходни, толкова и различни с робството през средните векове по нашите земи, но и в двата случая роб е човек, който

⁵ **Ott, Undine.** Europas Sklavinnen und Sklaven im Mittelalter. Eine Spurensuche im Osten des Kontinents. – WerkstattGeschichte, 2015, № 66–67, S. 31.

⁶ **Велчев, Б.** Цит. съч., с. 9.

не може да разполага със себе си, да върши нещата в съответствие с волята си и се намира в зависимост и подчинение.

Още заглавието посочва основната цел на настоящото изследване. Тя се изразява в опита да бъде извършено обзорно проучване, което да установи наличието и мястото на феномена „робство“ в общата историческа картина в България през периода IX–XV век, както и да бъдат маркирани концептуално причините за неговото съществуване. Така се набелязват проблеми, които по-нататък биха могли да се разгледат задълбочено в други изследвания. **Основната цел** е да се получи качествено ново познание в определеното изследователско поле.

За да бъде постигната поставената цел, следва да се изпълнят няколко основни **задачи**:

- Първо, трябва да бъде доказано съществуването на робска институция и нейните форми в средновековна България през разглеждания период посредством изследване и анализ на редица извори с разнороден произход, в които са документирани робство и робски отношения. Това са документи със законодателен характер и източници на каноничното право. Съществуването на каквото и да е явление през Средновековието е трябвало да бъде санкционирано както от държавата, така и от църквата като основна идеологическа институция с юридически правомощия.
- Второ, необходимо е да бъдат формулирани и изяснени юридическият, гражданският, стопанският и социалният статус на робите.

След като бъде изпълнена тази задача, следва:

- Трето, да се разгледат функционирането и значението на робската институция в икономическо и социално отношение.

В резултат на избора на темата се формира и **обектът** на настоящото изследване – явлението „робство“ в земите на средновековна България през IX–XIV век. Рамката на научното дирене е разширена и засяга и робството в Източната Римска империя (Византия), което се налага поради факта, че от самото съществуване на България – от края на VII век чак до нейния държавен залез през XIV–XV век – тя се намира в идеологическата, социално-икономическата, културната и политическата орбита на империята. Българските владетели черпят конструктивно добрия опит на Византия и както е показано, адаптират юридически текстове в съответствие с динамиката на собственото им общество. Разглеждането на което и да било политически и географски определено пространство, обособено само по себе си, не е продуктивен подход при научно изследване. Българските земи винаги са били част от европейското пространство, осигуряващи му връзка с Изтока.

Предметът на научното изследване е мястото на робите и робството в идеологическия, правно-социалния и икономическия свят. В центъра на изследването са робството и неговото разположение в координатната система на средновековното общество, определена и санкционирана от две различни по своята същност и характер институции – държава и църква.

В настоящата работа водещ е **концептуалният подход**, за да бъдат изяснени причините за продължителното съществуване на робството, макар и с различни интензитет и проявления. Авторката се дистанцира от продължително господствалия еволюционен подход, който определя робството като институция, характерна единствено и само за т.нар. робовладелски общества. Продължителната работа с издадени вече извори и публикации, в които коректно или не са представени частично или цели източници, показва, че на този етап е невъзможно да се открият неизвестни за науката документи. Именно концептуалният подход позволява да бъде създаден нов текст, който да хвърли светлина върху слабо или изобщо некомментиран аспекти на феномена „робство“ в средновековна България в периода IX–XV век.

От съществено значение за изследването е интердисциплинарният подход. Ексерпцията и анализът на текстове с различна жанрова характеристика намират приложение в работата с историческите извори. Сравнителният и съпоставителният метод при анализа на отделните източници са важни академични инструменти. В представянето на събитията и процесите място намира и хронологичният подход, макар че невинаги е спазена последователността – именно заради концептуалната рамка, която е определяща за изложението.

Хронологичната рамка е конкретно зададена – от IX до XV век, но изследването не се ограничава строго в нея. Изясняването на определени явления или процеси изисква, когато е необходимо, да се излезе от указания времеви обхват.

Девети век в българската история е маркиран от управлението на бележити владетели и от събития, чийто логичен завършек са покръстването и възприемането на християнството за държавна религия. Този акт е от значение за протичащите в държавата и обществото процеси. От Източната Римска империя (Византия) освен религията, църковната организация и духовния модел България възприема и редица други реквизити, необходими за развитието ѝ в битността на християнска държава, а именно – законодателството. Това е времето, когато започва трансформацията от езическо към християнско общество. Все още не са изоставени и забравени старите порядки, но с пълна сила навлизат и се налагат нови модели на съществуване на личностно, обществено и на институционално ниво.

Крайната точка на изследването е петнайсети век, но разсъжденията относно институцията „робство“ биха могли да бъдат продължени и след нея. Политическият край на средновековната българска държава води до изменение на социалната и икономическата ситуация. Промяна търпят юридическият и гражданският статус на известна част от българското население, което от втората половина на XIV век трайно става обект на робски отношения и зависимост.

Политическото и географското пространство на настоящето изследване са територията на средновековната българска държава, но подобно на хронологичната рамка това пространство е динамично. Вzeti са под внимание явления и процеси, които се случват или са характерни за Източната Римска империя и за някои съседни на България държави. Това е необходимо, за да бъдат обяснени или съпоставени сходствата и да бъде обяснено тяхното присъствие или отсъствие на местно ниво.

Тук е редно да бъде направено уточнение на терминологията, свързана с наименованието на Източната Римска империя (Византия). До своя край тази държава смята себе си за наследница на Рим. Поданиците ѝ са се определяли като ромеи (римляни), а държавата – като Ромейска (Римска). Наименованието „Византия“ е *terminus technicus* (технически термин) и в никакъв случай само название на хората, живеещи в източните територии на Римската империя. То се появява през XVI век в текстовете на италианските хуманисти, чрез което означават историческия продължител на Римската империя⁷. Византия е условно название, което се използва в научната литература и е приело гражданственост. В текста ще бъдат използвани и двата термина, като наименованието „Източна Римска империя“ ще се прилага главно за събития, възникнали до VII век, когато тя все още е по-близо до римския модел и когато латинският език губи своята водеща роля и значение. Това също е условно, но донякъде има резон, защото за четирите века след 330 г. (установяването на Константинопол като столица) тя търпи еволюция, която я превръща в гръкоезична и християнска държава в Югоизточна Европа, запазила мултиетническият си характер.

Работата с изворите провокира създаването на работни хипотези, които са проверени в хода на изследването:

1. С приемането на християнството като държавна религия и с уреждането на съответното му законодателство статусът на робите в новите условия се приема за регламентиран и уреден. Липсата на драстични идеологически, политически и икономически промени чак до XV век обяснява отсъствието на нови законодателни актове по отношение на робството през много дълъг период.

⁷ Бакалов, Г. Византия. Културно-политически очерци. София: Век 22, 1995, с. 20.

2. Зависимостите, в които изпадат по една или друга причина хората в средновековна България, са приемани като необходимо зло – така както днес се приемат проблемите на отделни маргинализирани групи от хора. Това би обяснило липсата на организирана съпротива или на сериозни дискусии, които биха хвърлили повече светлина върху всекидневието и перспективите пред зависимите хора в Средновековието. Водещата идеологическа система – Православната църква – наставлява за по-хуманно отношение и/ или за освобождаване на зависимите хора, но спира дотам.

Постигането на поставената цел и решаването на конкретните задачи определят и последващата работа с различни по жанр и произход извори. От значение за изясняването на важността на проблема се налага да бъде направен историографски анализ и да бъдат представени гледните точки на авторите, изследвали различни проблеми по темата за робството във Византия и в средновековна България. Относно проучените източници се наблюдават известна асиметрия и дисбаланс в количествено, а и в качествено отношение между изворите по проблематиката за Първото българско царство и периода на византийско владичество, от една страна, и изворите, които се отнасят към времето на Второто българско царство, от друга. Причините за това биха могли да бъдат отмирането на робството или приспособяването му към новите стопански и социални реалности като различни форми на несвобода и зависимости, с които съвременниците дотолкова са свикнали, че не е било необходимо да бъдат отразявани специално в достъпните ни документи.

Специално внимание е посветено на терминологията на робството. Направен е опит да бъдат изложени максимално различните названия за „роб/и“, „робство“, които се срещат и използват в гръцките извори, и понятията, които фигурират в старобългарските писмени паметници.

Определяща за изясняването на характеристиката на робството в средновековна България е неговата правно-канонична рамка. При нейното представяне в концептуална последователност са маркирани основните моменти в светското и църковното законодателство. Те от своя страна са определящи за съществуването на робството в условията на християнското общество във Византия и в България през средните векове. Проследена е връзката между държавата и робството. Направеният обзор на имперската нормативна уредба и законодателство, което пряко се отнася към робството и неговите проявления, е важна част от настоящия труд, представляваща елемент от процеса на решаване на поставените задачи. Наличните извори не позволяват да се твърди докъде дадени концепции в законодателството са

лично прозрение на владетелите, а не на техните съветници (първи хора), и дали те оценяват историческата реалност и я отразяват в документите.

Отношението на църквата към робството е вторият фактор, определящ съществуването на робството. В основата му е християнската концепция за робството и нейните проявления във Византия и в християнска България след IX век. Проучено е и отражението на концепцията в каноничното право. Тази част на изследването е определяща за доказването на работната хипотеза, че християнството не отрича робството, което е една от причините то да съществува толкова дълго време безконфликтно. Динамиката на взаимни влияния между държавата (закона) и църквата (водещата идеология) затвърждава съществуването на феномена робство.

Най-обемна част от настоящия текст е посветена на различните аспекти на робството в средновековна България през IX–XV век. Проследяват се динамиката на робските практики в българската реалност, способите за попадане в робство, значението на робството за икономиката, участието на държавата в търговията с роби, позициите на църквата. Накратко са маркирани някои основни моменти, отнасящи се до робството в съседни на България страни – Сърбия, Хърватско, Влашко. Тъй като изследваният период включва и петнайсети век, тезисно са засегнати въпроси, отнасящи се до падането на България под османска власт и същността на османското робство. Но преди да се случи това, се наблюдава важен процес, свързан с различни номадски набези срещу българските земи. Татарските нашествия през XIII век предшестват османското завоевание и са прелюдия към това, което сполетява голяма част от населението само век и половина по-късно. Започва постепенно и смяната на модела – българите стават обект на робски отношения. Обърнато е внимание на появата на роби с български произход в нотариалните документи на различни италиански нотариуси, както и на присъствието им в метрополиите Генуа и Венеция и в техните колонии.